

Omvang en kwaliteit van het cultuurareaal in Groningerland tijdens de 16de en 17de eeuw*

Remi van Schaik

Natuurlijke en menselijke factoren bepalen in wisselwerking omvang en kwaliteit van het cultuurlandschap. Voor een juiste inschatting van economische activiteiten, sociale organisatievormen en gedragspatronen is het een vereiste grondige kennis te verwerven van hoe de mens omgaat met of ingrijpt in zijn natuurlijk leefmilieu en hoe dat milieu inwerkt op de menselijke samenleving. Sedert de achteruitgang van de Friese handel, de bekading en bedijking van de kustgebieden en de concentratie van commerciële en industriële bedrijvigheden in de stedelijke nederzetting Groningen is het Groninger platteland bij uitstek een agrarische samenleving geworden, waarin grondbezit en veehandel kapitaal en machtsmiddel vormden. De grote landschappelijke en sociale veranderingen die deze ontwikkelingen uit de 12de en 13de eeuw teweegbrachten zijn in algemene zin wel bekend, maar op tal van punten schiet onze kennis nog ernstig tekort. Wat het ruimtelijk aspect aangaat hebben de landaanwinsten aan de kust door het steeds verder in noordelijke richting opschuiven van zeeweringen, de successievelijke indijkingen van de verzande Fivelboezem en het aanmerkelijk landverlies in Oost-Groningen als gevolg van de Dollardinbraak de meeste aandacht getrokken. Tot het opmaken van een kwantitatief onderbouwde balans inzake landwinst en -verlies op het einde van de middeleeuwen is het nooit gekomen. Ook is te weinig bekend over de gevolgen van de gebrekkige beheersing van het grondwaterpeil, zodat in het ongewisse blijft welke de blijvende effecten van de ontginningen zijn. Bij dit alles komt natuurlijk de vraag om de hoek kijken in hoeverre eenmaal geoccupeerde gebieden ook minimale voorwaarden boden voor enigerlei vorm van het landbouwbedrijf, of dit nu gebruik van de grond voor akkerbouw, voor veeteelt of anderszins betrof.

Onze vraagstelling richt zich erop op een door het voorhanden zijn van schriftelijke bronnen geschikt moment, voor een zo ruim mogelijk gebied, na te gaan hoe

groot het in cultuur gebrachte areaal was in verhouding tot het in principe beschikbare oppervlak en hoe in relatieve zin de kwaliteit van dit cultuurareaal was. Is er een globale classificatie van het cultuurareaal naar de kwaliteit van de grond te maken? In dat verband raakt men ook aan het probleem binnen welke marges het productiegebied verder geëxploiteerd kan worden. Van belang hierbij zijn de regionale en lokale opbrengsten en de beschikbaarheid van kapitaal, arbeid en technologische capaciteit.

Het daartoe geschikte moment lijkt de periode van de 16de eeuw te zijn. Pas uit deze tijd dateren archivalia die enig zicht kunnen bieden op een beantwoording van de gestelde vragen. In alle gevallen wordt heel de provincie Groningen door deze documenten bestreken, evenwel exclusief het meest oostelijk gelegen district Westerwolde. Vanuit dit meetmoment zou langs retrogressieve weg, voor althans deelgebieden, de vroegere toestand gereconstrueerd kunnen worden. Wat de registratie van het cultuurareaal aangaat is meting op vier momenten in bedoelde periode mogelijk: 1520, 1555, 1600 en 1632. Voor deelgebieden is ook op tussenliggende momenten nader onderzoek mogelijk (b.v. het Westerkwartier in 1540), maar in dit stadium beperk ik me liever tot de situatie in de provincie als geheel. Om de representativiteit van de onderzochte registraties beter te toetsten werd hieraan nog één meetmoment, 1721 (op grond van een studie van Feith (1840)) toegevoegd. Daarmee kunnen wijzigingen binnen een ruimer tijdsbestek opgespoord worden. De kwaliteit van dit cultuurareaal in relatieve termen laat zich aflezen uit gegevens van 1555 en 1600, zodat de ontwikkeling op dat vlak over wat minder lange termijn te volgen is. Alvorens de uitkomsten van dit onderzoek - dat een verkennend karakter draagt - te presenteren zullen eerst een aantal methodische en bronnenkritische kanttekeningen gemaakt worden, omdat er aan het gebruik van de vrijkomende kwantitatieve gegevens haken en ogen zitten.

* Bewerkte versie van een voordracht gehouden tijdens een door de Vakgroep Mediaevistiek van de Rijksuniversiteit Groningen in het kader van het onderzoeksproject 'Mens en milieu in de Groninger kleigebieden tijdens de Middeleeuwen' op 14-1-1983 georganiseerde Nederlands-Duitse studiedag.

Opmerkingen vooraf

De bronnen waarop het onderzoek gebaseerd is, worden gevormd door met fiscale oogmerken aangelegde overzichten van oppervlakten belastbare grond per dorp (zogenaamde opgaven van grastalen, jukken, deimaten, akkeren etc.) en daten uit 1520, 1555 en 1600. Daarbij staan in 1555 en 1600 de fiscale tarieven als gemiddelde som per oppervlakte-eenheid per dorp of als naar kwaliteit gespecificeerde sommen uitgedrukt. De uit 1632 daterende, vier dikke delen omvattende administratie van de zogeheten 'verponding', bevat per dorp de namen van alle grondgebruikers en de oppervlakte van hun bedrijven. De verschuldigde belastingsommen staan hier niet geregistreerd. Onze opmerkingen ten aanzien hiervan hebben betrekking op de volgende punten: 1. de werking van het belastingsysteem en de waarde van deze documentatie, 2. de betrouwbaarheid van de overgeleverde documenten en 3. het metrieke stelsel.

1. *Het Groninger belastingsysteem.* Tot het einde van de 16de eeuw was de zogeheten 'jaartax' in zwang, een sinds de 15de eeuw door de stad Groningen in de Ommelanden geïnde jaarlijkse, meestal direkte grondbelasting (Formsma 1983: 35). Het oudste register dateert uit 1506 en het betreft een heffing in geheel "Friesland". Groningen staat daarin genoteerd voor 6000 florenen. Welke criteria aangelegd werden is niet bekend, maar gezien de situatie later in de 16de eeuw heeft de oppervlakte van de grond een rol gespeeld. Met het oog hierop moet gesteld worden dat het door Keuning (1974: 13/14) weergegeven kaartje met rangschikking van de door Groninger dorpen opgebrachte jaartax minder zegt over de grootte qua bevolking of rijkdom dan wel de omvang van de dorpsgebieden, of beter: de omvang van het belastbare cultuurareaal per dorp. Er wordt vanuit gegaan dat dit register tot voorbeeld strekte van de belastingheffing in de Gelderse tijd (1514-1536) (Van Winter 1951: 61). Het register van 1520 stamt uit deze fase. Hierin staat wel de oppervlakte per dorp genoteerd, maar niet de aanslag in de jaartax. Na aanvaarding van Karel V als landsheer in 1536 worden

pogingen ondernomen de verdeling van lasten aan te passen aan de gewijzigde omstandigheden. Deze wijzigingen hebben en te maken met de tot dan toe bestaande belastingvrijheid van stad en Gorecht en met de veranderde omvang van het belastbaar areaal in de Ommelanden, zoals verderop zal blijken. De herziening van 1555 die hiervan het gevolg was, is tot het einde van de eeuw - ondanks blijvende wijzigingen in de feitelijke landenschappelijke omstandigheden - in ere gebleven (Van Winter 1951: 62). In principe betaalden geestelijken en wereldlijken, edelen en onedelen gras-grasgelijk. In 1599/1600 gingen commissies tot herziening van dit jaartaxstelsel aan het werk. Een eerste aanpassing kon worden doorgevoerd in 1600. Uit dat jaar daten enkele zogenaamde verpondingsregisters met bijgestelde oppervlakteberekeringen en bijgestelde fiscale waardebeoordeling per oppervlakte-eenheid. Daarbij werd ook meer recht gedaan aan kwaliteitsverschillen binnen één dorp, zoals uit de specificaties blijkt. In dat verband werd een aantal grove categorieën aangebracht op grond waarvan een contributie van 20% van de pachtwaarde van landerijen per dorp geregeld kon worden (Van Winter 1951: 64-65). Ook nadien bleef men voortdurend sleutelen aan het systeem en trachtte langs deze weg het verpondingssysteem zonder al te ingrijpende veranderingen te doen aansluiten op het oude stelsel van de jaartax. Op grond van steeds weer bij te stellen lijsten van belastbare cultuurgrond en hun pachtwaarde moest het nieuwe systeem flexibeler gemaakt worden vergeleken bij de jaartax met zijn gefixeerde quoten. De nominatieve registers van 1632 opgesteld in verband met een algemene herziening in 1630 weerspiegelen het eerst de nieuwe aanpak: men kan niet meer volstaan met totaalopgaven per dorp, maar dient de situatie op het laagste niveau, dat van de belastingplichtige, in rekening te brengen.

De hele gang van zaken is hier summier weergegeven, maar aangetekend zij dat ondanks de aandacht die Van Winter aan het systeem van jaartax en verponding besteedde (1951: 61-76) er wat de fiscaal-institutionele kant van de zaak betreft nog flink wat onderzoek te doen valt (vgl. Matthey 1975: 254-256).

2. *Betrouwbaarheid van de documentatie.* Niet geringe problemen rijzer er op ten aanzien van de overlevering van de bronnen. Typisch voor Groningen lijkt de sterk decentrale administratie en derhalve de decentrale archivering. De weinige centrale instituties die zich in de late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd ontwikkelden blijken zeer persoonsgebonden geweest te zijn, d.w.z. dat vaker dan elders privé-personen die van een dergelijke instelling deel uitmaakten of deze vertegenwoordigden op zeer persoonlijke wijze omgingen met de voor hun functioneren noodzakelijke documenten. Het Statenarchief bevat derhalve lang niet alles wat men er zou verwachten. Daarbij komt nog dat de tijdgenoot blijkbaar geen al te groot vertrouwen had in centrale instanties en functionarissen die het beheer voerden over waardevolle documenten. Dit zou de reden kunnen zijn waarom op zo massale schaal door particulieren geadmistreerd en gekopieerd is. Informatie van algemeen belang kan op de meest uiteenlopende en onverwachte plaatsen verborgen zitten. Hieraan valt nog iets toe te voegen: het op zó ruime schaal voorkomen van afschrijfwerk noopt tot extra aandacht voor de betrouwbaarheid van de bron. Het vele afschrijfwerk blijkt aanleiding gegeven te hebben tot talrijke leesfouten en verschrijvingen: cijfers werden omgedraaid, halfjes werden als hele gelezen, regels werden overgeslagen, rubrieken werden door elkaar geklutst en zo meer. De Groningers die anders zo op de planning lijken te zijn, zijn wat dit betreft niet erg nauwlettend te werk gegaan. Aangezien de oudste exemplaren - voor zover dat al vast te stellen is - vaak niet bewaard zijn, is het noodzakelijk op allerlei manieren te proberen de foutenmarge tot een minimum terug te brengen.

Het register van 1520, dat zich toevalligerwijs in een restfonds in het Algemeen Rijksarchief bevindt, is slechts in één exemplaar overgeleverd. Alleen interne toetsing van gegevens kan hier fouten aan het licht brengen. Het register van 1555 is in talrijke exemplaren bewaard gebleven; geen enkel lijkt foutloos te zijn, maar alle cijfers blijken controlebaar.

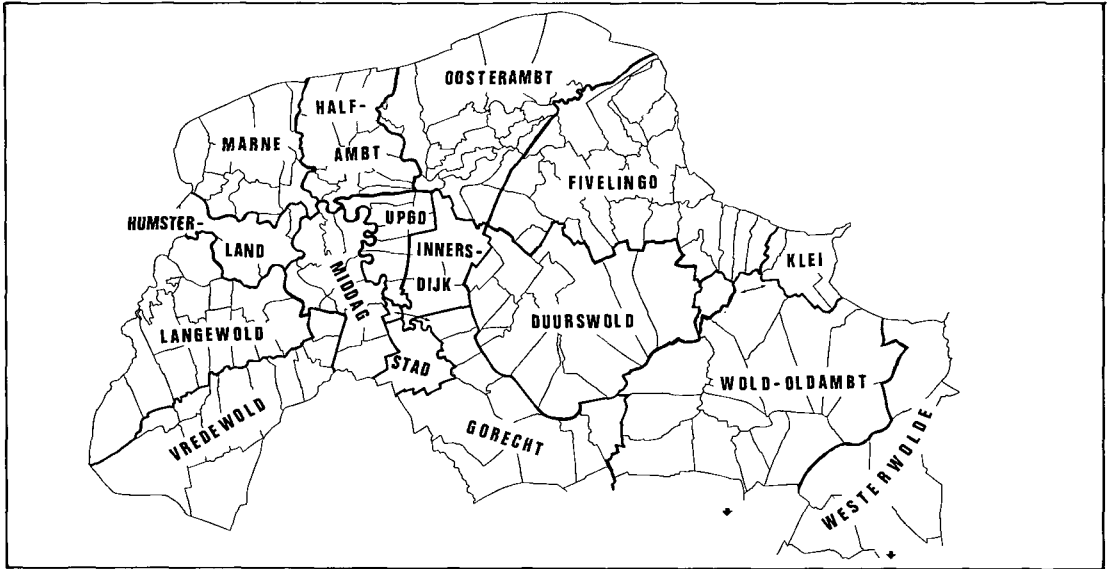
Bij de verpondingslijst van 1600³ doen er zich nauwelijks problemen voor en

evenzo de tellingen in de verpondingskoghieren van 1632⁴ zijn redelijk wel te controleren.

In het algemeen mag gesteld worden, dat de in deze studie verwerkte kwantitatieve gegevens in aanzienlijke mate berusten op correcties mijnerzijds van de in de bron aangetroffen informatie en verder op bewerkingen die een vergelijkbaarheid van deze cijfers mogelijk konden maken.

3. *Het metrieke stelsel.* Enorme verscheidenheid van landmaten en benamingen is eveneens een typisch Gronings fenomeen. Dat probleem is in het verleden door tal van onderzoekers omzeild door uit te gaan van een generaal gemiddelde van 0,5 ha voor een gras, een juk, een deimt enz. Op basis van de recente publikatie van Verhoeff (1983) en confrontatie van zijn resultaten met contemporaine opgaven⁵ - de tijdgenoot heeft evenzeer met dit euvel moeten worstelen (vergelijk de door Hartgerink-Koomans (1936) uitgegeven tekst!) - heb ik omrekeningscoëfficiënten opgesteld om alle oppervlaktematens te kunnen herleiden tot het huidige metrieke stelsel. De grootte van een gras kon van dorp tot dorp dermate verschillen (om een extreem voorbeeld te noemen: 0,60 ha in Ezinge tegenover 0,29 in Godlinze) dat hantering van een generaal gemiddelde onoverkomelijk tot problemen geleid zou hebben.

In gevallen waarin het overzicht van Verhoeff (1983) en die in de merendeels eind-16de of begin-17de-eeuwse handschriften onvoldoende of geen informatie verschaften, werd gebruik gemaakt van de gegevens die bij Kooper (1939: 184-187) en Zevenboom (1964: 58-127) gepubliceerd werden. Toch ontquam ik er niet aan om bij het ontbreken van specifiek op Groningen toegespitste metrologische studies arbitraire beslissingen te nemen, waar zich meer mogelijkheden bij bepaalde maten aandienen. Een dergelijk onderzoek blijft een desideratum van de eerste orde. Vooralsof was dit de enig mogelijke uitweg om tot calculatie in moderne metrieke equivalenten te komen. De verschillen in benaming reflecteren in het algemeen, althans voor deze tijd, geen verschillen in bodemgebruik. Wel wordt de benaming deimt vrij consequent toegepast op de als hooilanden gebruikte aanwassen in de kwelders langs de noord-

Figuur 1: Indeling van Groningerland in landschappen en hun onderdelen

oost kust. Onbruikbaar voor verdere omrekening is de aanduiding in 'waren', zoals die in 1600 voor Haren, Onnen, Noordlaren en Glimmen gebruikt wordt. Deze aanduiding sluit aan op het Drentse gebruik om de mate van gerechtigheid op een deel van de dorpsgrond (het zogenaamde waardeel) vast te stellen, zodat er ook terecht in de verpondingslijst gesteld wordt: te collecteren naar kwaliteit en grootte der landen, niet naar de waardelen.

Wijzigingen in de oppervlakteberekeningen

De resultaten van de oppervlakteberekeningen voor de jaren 1520, 1555, 1600 en 1632 geven op hun beurt aanleiding tot het maken van een aantal algemene opmerkingen. Verschillen die ontstaan zouden kunnen zijn bij landmeting, een techniek die zich in de 16de eeuw in volle ontwikkeling bevond, en toegeschreven zouden moeten worden aan de mate van deskundigheid bij de toenmalige landmeters onttrekken zich als zodanig aan ons oog. Wel kunnen er zich op dorpsniveau in een enkel geval verschillen manifesteren die het gevolg zijn van grenscorrecties. Dit vermoed ik ten aanzien van de afwijkende waarden voor de aangrenzende dorpen Leens en Ulrum in 1632. Gesteld zij dat dergelijke

grenscorrecties zich maar zelden voorgedaan hebben. Voor de verantwoording van de dorps- of parochiegrenzen, ingetekend op de kaarten 1-5, zij verwezen naar de studie van Siemens (1962).

Van essentieel belang is het dat we te maken hebben met opgaven in fiscale bronnen. Dat betekent dat het gaat om belastbare grond, land met een economisch meetbare waarde. Ik ga er voorsnog vanuit dat de niet-belastbare grond beschouwd werd als marginaal en niet-exploiteerbaar. Deze restrictie is veelbetekenend. Vergroting van het fiscaal grondoppervlak heeft betrekking op landaanwinst door bekading, bedijking, inpoldering en ontginning, voor zover deze economisch rendabel blijkt. Bij landverlies gaat het om grond die ofwel tengevolge van overstromingen of stormvloed door weggeslagen of onbruikbaar geworden is ofwel - met name landinwaarts - door verslechterde ontwatering aan landbouwkundige betekenis heeft ingeboet en niet meer rendabel geëxploiteerd kon worden. Zo treft men bij bepaalde opgaven vermelding van woest of verzilt land aan.

Bedijkingen zijn weliswaar indicatoren voor oppervlaktevergroting, maar de datering hiervan is afhankelijk van expliciete vermeldingen van aanleg of voltooiing in bronnen

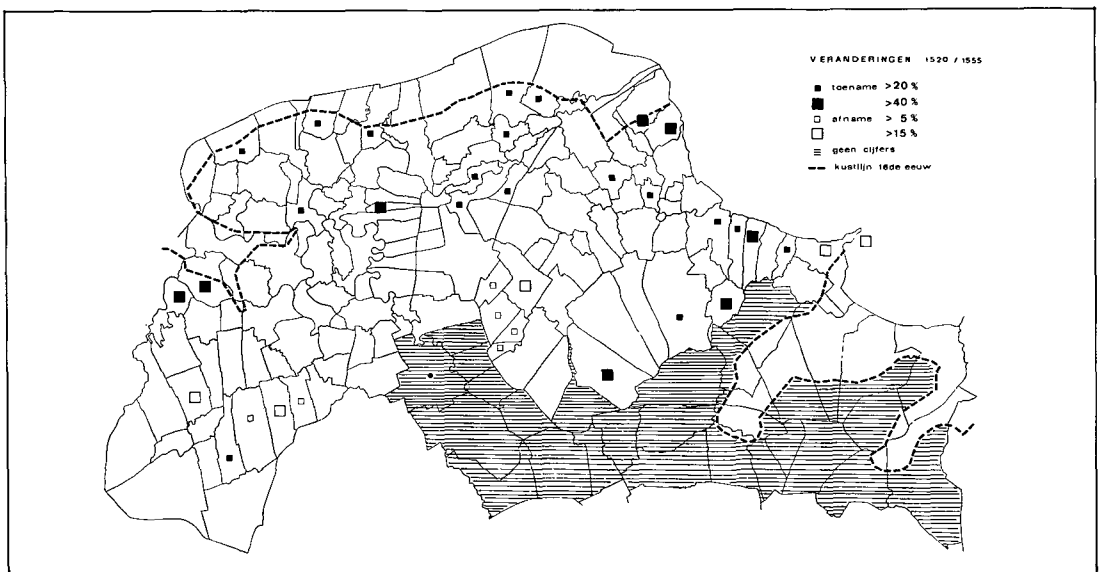
van vaak administratieve of juridische aard dan wel van gedateerde historische kaarten waaruit de ligging van betreffende dijken blijkt. Toch zal in veel gevallen niet voldoende duidelijk zijn of het gaat om nieuwe dijkanaanleg of herbedijkingen. De resultaten van een onderzoek in belastingregisters zoals hier verricht zouden dit manco kunnen ondervangen. In dat verband dienen de uitkomsten van Kooper (1939: 97-99) neergelegd in zijn kaart 'Bedijkingen in de 15e eeuw en later' (kaart VIII), waarop in later studies is voortgebouwd, getoetst te worden aan dit type van bronnen. Kooper lokaliseert bedijgingsactiviteiten uit de 16de en eerste helft 17de eeuw in drie gebieden: langs de zuidelijke oever van de Lauwerszee en het westelijk Reitdiep (de oude Hunzeboezem), langs de noordelijke Waddenkust van Pieterburen tot Spijk en in de Dollardinbraak.

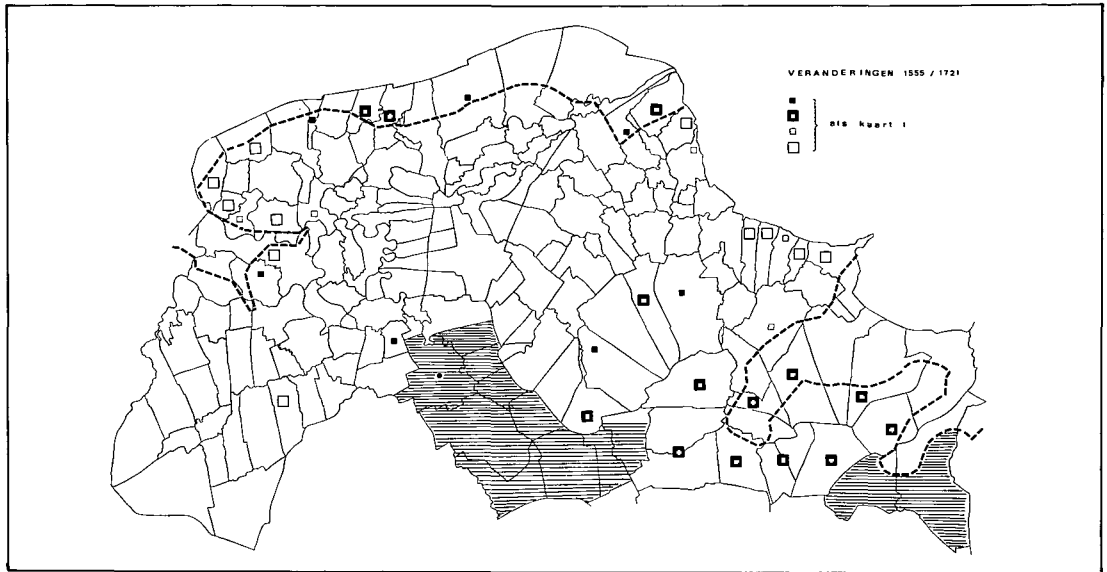
Vooraleer de informatie van Koops op zijn merites te beoordelen, wil ik op grond van het onderzoek in belastingregisters een totaalbalans opmaken van de daaruit vrijgekomen gegevens. Het gaat om het grondgebied van de gehele provincie Groningen, echter exclusief de gehele zuid-oosthoek. Westerwolde komt in geen

enkel register voor, het Gorecht leverde enkel voor 1632 cijfers die tot moderne metrieke equivalenten om te rekenen waren, terwijl het hele veengebied ten zuiden van de lijn Hoogezand-Winschoten buiten het gezichtsveld blijft, omdat nog nauwelijks een aanvang gemaakt was met een meer systematische ontginning van het hoogveen. Die ontginningen kwamen eerst goed op gang na aanleg van het Winschoterdiep, waarlangs Hoogezand en Sappemeer ontstonden, en die van een zijkanaal richting Veendam, d.w.z. hoofdzakelijk ná mijn meetpunt 1632 (Van Dijk 1976: 627; Harten 1980: 63). Ook in het uiterste zuid-westen van Groningen, in het Westerkwartier, zal het veengebied ontbreken, omdat systematische exploitatie van dit gebied ook pas in de loop van de 17de eeuw goed op gang kwam, zij het na eerste minder succesvolle pogingen onder leiding van de Ewsums van de borg Nienoord tijdens de tweede helft van de 16de eeuw.

Al met al gaat het in 1555, wanneer ook het Wold-Oldambt en de corpusgoederen van de ongeveer 20 kloosters (dit zijn de in eigen beheer bewerkte kloosterbezittingen) in de registers opgenomen staan, om een kleine 94.000 ha. In 1632 is dit

Figuur 2: Veranderingen in belastbaar cultuurareaal tussen 1520 en 1555

Figuur 3: Veranderingen in belastbaar cultuurareaal tussen 1555 en 1721

belastbaar grondgebied tot meer dan 97.000 ha aangegroeid. Gegevens indertijd door Feith (1840: 100-144) gepubliceerd en door mij omgerekend, komen voor het jaar 1721 uit op ruim 106.000 ha. In de tijd van het oudste kadaster, rond 1833, was iets meer dan 182.000 ha in exploitatie (De Vries 1974: 33). In 1924 bedroeg het totale landoppervlak 228.337 ha (Bevolking 1924). In de 16de en begin 17de eeuw was dus (Westerwolde buiten beschouwing gelaten) nog niet de helft van de huidige provincie Groningen zodanig ontgonnen dat het voor belastingen in aanmerking kwam.

De totaalcijfers voor de periode 1520-1632 (eventueel 1721) versluieren in feite de ongelijksoortige ontwikkeling die elk van de regio's doormaakte. Tabel 1 wijst dat al enigszins uit, maar wanneer men de situatie op dorpsniveau beschouwt treden de verschillen duidelijker aan het licht. De kaarten 2 en 3 trachten de lokale en regionale verschillen zo goed mogelijk te visualiseren. Bij dit kaartbeeld wil ik eerst een aantal negatieve en positieve tendenzen constateren.

Onder de toename van het cultuurareaal in Groningen als geheel gaan enkele tegen-gestelde, lokaal bepaalde tendenzen schuil.

Inkrimping van het fiscaal grondoppervlak is het duidelijkst in het Westerkwartier en het Dollardbekken. In het Westerkwartier is de situatie relatief het meest ernstig in Grootegast en Midwolde. In Grootegast neemt het areaal van 859 ha in 1520 af tot 603 in 1600, maar stijgt daarna licht tot 641 in 1721. Midwolde zakt gedurig: van 747 ha in 1520 tot 526 ha in 1721. Lettelbert en Tolbert geven over de hele linie een matige teruggang te zien, uiteindelijk niet meer dan 10%. In het noord-westen van Groningen treedt er met name in de 17de eeuw landverlies aan het licht tussen Vierhuizen en Zuurdijk in de Marne, waarschijnlijk als gevolg van de stormvloed van 1625 (Gottschalk 1977: 97-98). Zoals te verwachten was leveren de Oldambten de meest indrukwekkende verschuivingen op. Landverlies concentreert zich in het Klei-Oldambt: Ooster- en Westerreide, in 1520 nog goed voor 598 grazen, verdwijnen vanaf 1555 geheel en Termunten krijgt gevoelige klappen; het landoppervlak wordt er tussen 1520 en 1721 tot de helft gereduceerd. Oterdum telt eind 16de eeuw veel afgeslagen landen en 'heerden de overlopen sint ende verwoest beliggen blijven' (Van Winter 1951: 72). Met name de beide Oldambten zijn keer op keer door ernstige

	1520	1555	%	1600	%	1632	%	1721	%
WESTERKWARTIER									
Vredewold	4538	4424	97	4424	97	4362	96	4536	96
Langewold	9190	9849	107	9854	107	9798 ¹	107	10225	111
Middag	6185	6396	103	6492	105	6659 ²	108	6412	104
Humsterland	2216	2480	112	2494	113	2184	99	2517	113
kloosters	--	465	100	465	100	479	103	449	97
HUNSINGO									
Marne	5277	6008	114	6012	114	5425	103	5367	102
Halfambt	5398	6084	113	6211	115	6321	117	6413	119
Oosterambt	8038	9548	119	9589	119	9971 ³	124	9870	123
Uppo	3281	3496	107	3485	106	3671	112	3620	110
Innersdijk	3378	4111	109	4095	108	4130	109	4178	111
kloosters	--	1333	100	1347	101	1603 ⁴	120	1578	118
FIVELINGO									
Fivelingo	15757	18476	117	18536	118	18496 ⁵	117	18840	120
Duurswold	6118	7423 ⁶	121	8080 ⁷	132	9392	154	8751	143
kloosters	--	2048	100	2040	100	2292	112	2425	118
OLDAMBTEN									
Klei-Oldambt	3128	2552	82	2318	74	2274	73	2217	71
Wold-Oldambt	--	8082	100	8829	109	8756 ⁸	--	17513	217
kloosters	--	1018	100	1006	99	1227	121	1309	129

Met kloosters wordt bedoeld de corpusgoederen van de kloosters.

- 1 Grijskerk ontbreekt, op grond van 160 en 1721 oppervlakte geschat op 1075 ha.
- 2 Garnwerd idem: 889 ha.
- 3 Menkeweer idem: 284 ha.
- 4 Selwerd idem: 253 ha.
- 5 Klaarblijkelijk onvolledige opgaven voor Krewerd en Losdorp: oppervlakte geschat op resp. 204 en 209 ha.
- 6 Harkstede en Kolham ontbreken, geschat op resp. 1521 en 182 ha.
- 7 Schildwolde en Hellum ontbreken, geschat op resp. 1136 en 404 ha.
- 8 Beerta ontbreekt, een schatting leek niet verantwoord.

Tabel 1. Oppervlakteberekeningen van het cultuurareaal in de provincie Groningen 1520-1721 in hectares, met indexcijfers (1520 = 100)

overstromingen getroffen: de gevolgrijkste zijn die van 1570, 1578, 1587, 1588, 1592, 1597, 1665 en vooral 1686 geweest (Gottschalk 1975 en 1977: passim).

Een opvallende stabiliteit met her en der een lichte toename geven de landstreek Middag en grote delen van Langewold en Vredewold in het Westerkwartier te zien. Ook de meer landinwaarts gelegen delen van Hunsingo vertonen dit beeld⁶. Aanmerkelijke oppervlaktevergroting doet zich voor onder Visvliet, Grijskerk en Niebert in het Westerkwartier, d.w.z. gemiddeld meer dan 30%. In de 16de eeuw kent de recente inpoldering Grijskerk een grote opbloei. Dit is ook het gebied waar het eerst landbouwkundige innovatie doorgevoerd wordt; de verbeterde wateraf-

voer daar betekende dat ook het achterland beter ontwaterd kon worden (Meihuizen 1974: 297). In Hunsingo springen Den Andel, Pieterburen, Uithuizen, Uithuizermeeden en in een laat stadium (tussen 1632 en 1721) ook Warffum en Usquert eruit: alle dorpen met zich uitbreidende kwelders. Blijkens cijfers van 1721 hebben deze dorpsgebieden vergeleken bij die van 1632 geen grote terugslag gekregen van de beruchte kerstvloed van 1717, toen langs de gehele kust de dijken bezweken. Spijk in Fivelingo sluit daarbij aan: dat dorp kende een forse vergroting tussen 1520 en 1555 en opnieuw tussen 1632 en 1721. Een tamelijk wisselvallig patroon vertoont het kustgebied ten zuiden van de voormalige Fivelboezem, d.w.z. van Bierum tot en

	1520	1555	1600	1632	1721
Bierum	100	153	152	109	108
Holwierde	100	110	110	104	98
Uitwierde	100	104	102	98	101
Farmsum	100	137	137	110	136
Weiwerd	100	131	131	130	98
Heveskes	100	154	150	154	124
Oterdum	100	97	107	94	88
Borgsweer	100	131	131	112	100
Termunten	100	64	50	60	51

Tabel 2. Indexcijfers van oppervlaktewijzigingen langs de kust van Noordoost-Groningen 1520-1721

met Termunten. Ziet men aanvankelijk, tot de 17de eeuw in bepaalde dorpsgebieden een flinke oppervlaktevergroting, na 1600 is er over de hele linie afname, hoewel dorpen als Uitwierde en Farmsum zich tegen de 18de eeuw weer hersteld hebben. Weiwerd, Heveskes, Oterdum en Borgsweer hebben gezien hun sterke terugval tussen 1632 en 1721 een flinke klap van de stormramp van 1686 bij Termunten meegekregen (Gottschalk 1977: 371-378).

Het Wold-Oldambt vertoont ondanks de naar verhouding grote problemen die dit gebied gekend heeft op lange termijn de grootste vooruitgang. Tussentijds echter, d.w.z. tussen 1600 en 1632, heeft de regio Finsterwolde-Winschoten-Oostwold een flinke veer moeten laten, maar de stormrampen uit de 17de eeuw hebben het proces van oppervlaktevergroting blijkbaar niet ontwricht.

Wat de binnengebieden aangaat is het opmerkenswaard dat het gebied van Ten Boer-Garmerwolde-Heidenschap-Harkstede een gestadige, hoewel geringe teruggang te zien geeft. Daartegenover weet de rest van Duurswold flinke vooruitgang te boeken. Precies het bovengenoemde deel van Duurswold ligt in een kom. Men moet ermee rekening houden dat in de hier behandelde periode dit gebied méér dan later het geval was last gehad moet hebben van water uit de toen nog hooggelegen veengebieden, welke nog maar in betrekkelijk beperkte mate ontgonnen waren vanuit de op de dekzandrug gelegen dorpenreeks Siddeburen, Hellum, Schilwolde, Slochteren. Het gebied van Heidenschap en Scharmer ligt volgens de moderne hoogtekaart relatief

laag ten opzichte van de omgeving: ca. - 1,7 à - 2,1 m NAP. Naar het Damsterdiep loopt het iets op. Dit reliëf geeft aan dat de combinatie van slechte ontwatering, een meer structureel verschijnsel, en talrijke achtereenvolgende overstromingen zoals die zich met name in de tweede helft van de 16de eeuw voorgedaan hebben (waarbij het zeewater na doorbraak van de Damsterdijk, onder meer in 1587 (Gottschalk 1975: 776-778) tot aan de stad Groningen reikte) juist dat gebied tot een vrijwel permanent drassig terrein moet hebben omgevormd. Daar komt nog een complicatie bij: van Kolham is uit een brief van 1601 bekend dat tengevolge van uitbaggering van het laagveen 'herden.... de noch raeuw en onbruikbaar sint' voorkwamen (Van Winter 1951: 73).

Kwaliteitsverschillen

Zoals in de inleiding van dit artikel gesteld is, beperkt deze inspectie zich tot de jaren 1555 en 1600 en gaat het om fiscale aanslagen per oppervlakte-eenheid. Niet de absolute cijfers zijn hierbij van belang: die zouden een goede vergelijking tussen beide momenten eerder bemoeilijken. Vandaar relatieve cijfers. Het kaartbeeld dat op basis van een indeling in vier categorieën gegeven kan worden, weerspiegelt natuurlijk maar globaal de verhoudingen. De scheidingen op grond van gemiddelde fiscale aanslagen brengen kunstmatige grenzen met zich mee. Voor zover de specificaties dat toelieten is de arcering schetsmatig over de dorpsgrenzen heen doorgetrokken.

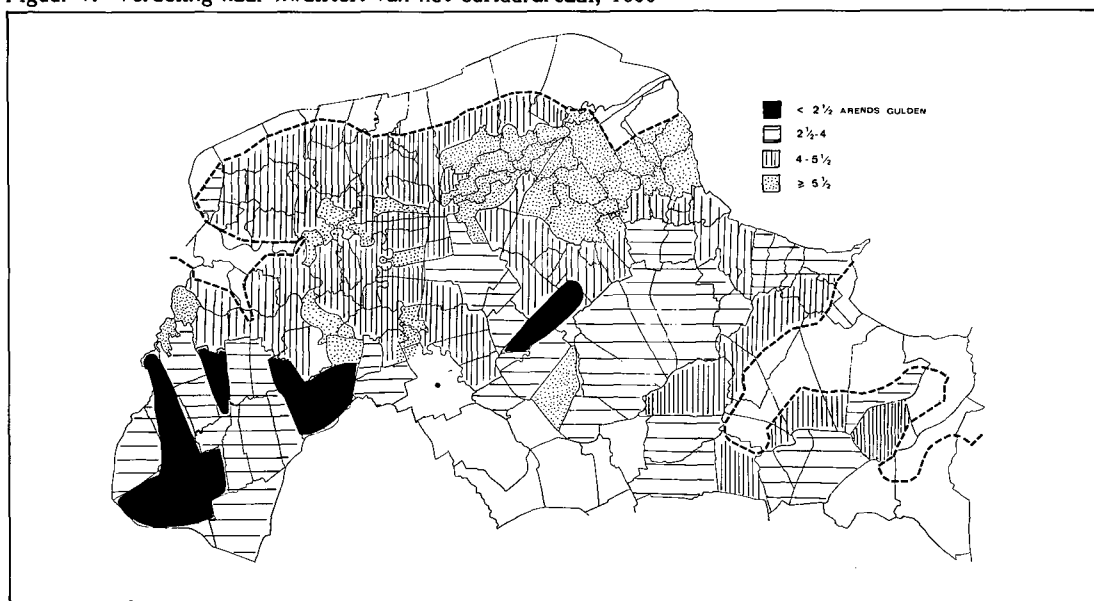
Naar de situatie in 1600 (kaart 4) zijn

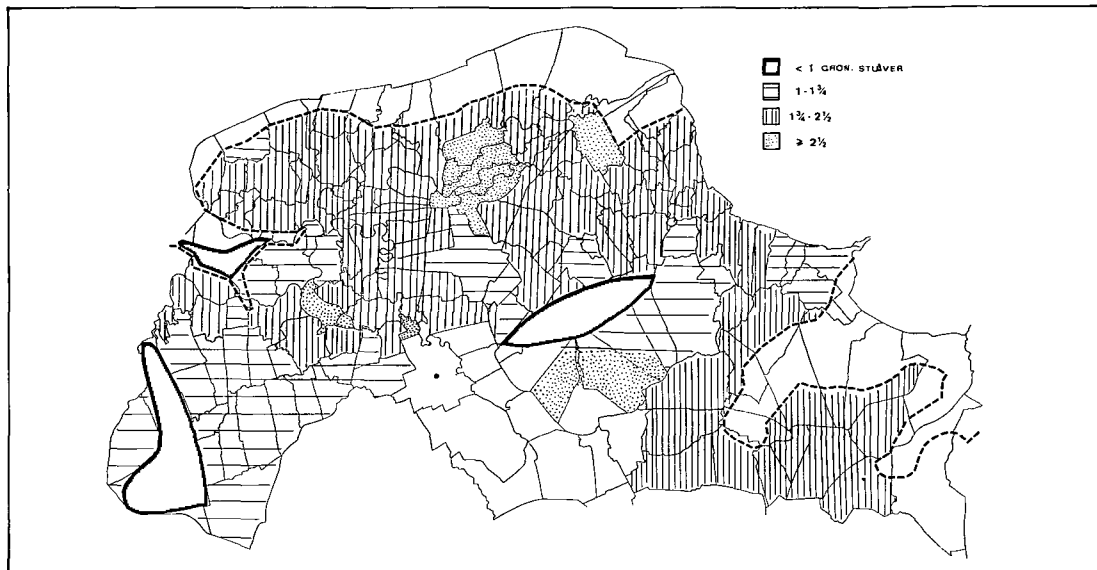
de gebieden met de hoogste fiscale waarde, d.i. méér dan 5,5 Arendsgulden: Visvliet-Grijskerk, een stukje Middag en delen van Zuid- en Noordhorn, de stadshamrikken en de Paddepoel alsmede een uitgestrekt gebied in het noord-oosten van de provincie, globaal het gebied van de voormalige Fivelboezem. De hoogst aangeslagen landerijen (steeds 7 Ar. gl.) zijn de zogenaamde osseweiden in Noorddijk (dáár 9% van het areaal), Harsens (28%), Selwerd, Dorkwerd en Wierum (respectievelijk 55, 27 en 10%) en Grijskerk (3%). Aangetekend zij dat die osseweiden ten noorden van de stad Groningen veelal ook bij stedelingen in gebruik waren. Zo was in Dorkwerd volgens gegevens van 1632 21% van de grond in exploitatie bij burgers die vermoedelijk ook wel behoord zullen hebben tot de vooraanstaande groep van veehandelaren. De ossehandel is lange tijd van grote betekenis geweest. Nieuw ingedijkt land, onder meer in Niehove en Oldekerk-beneden (d.i. Niezijl), staat pro memorie reeds hoog genoteerd (6 Ar. gl.), maar zou pas in volgende registers geboekt worden. Relatief slecht is de situatie in Doezum, Noordwijk, Marum, Sebaldeburen-boven, Faan, Lettelbert, Oostwold en Lagemeeden in het Westerkwartier en verder langs het Damsterdiep onder Heidenschap, een

deel van Ten Boer, Harkstede en Woltersum met een deel van Slochteren (de zgn. Slochterholster kluft) en Siddeburen (Tjuchem, Holen en Laskwerd). Onder Lutjegast wordt afzonderlijk melding gemaakt van 'santh lant' (in 1632 zelfs 54%), hetgeen verwijst naar de kleine zandrug van Lutjegast tot Ooster- en Westertzand. In Lettelbert zou 5% bestaan uit zandgrond.

De situatie in 1555 (kaart 5) wijkt enigszins af van die in 1600. Visvliet en Grijskerk nemen nog niet zo'n vooraanstaande positie in als in 1600. Hoog scoren wel de Paddepoel en Aduard-Den Ham, alsmede een deel van noordoostelijk Fivelgo. Opmerkelijk is het dat in Duurswold Scharmer met Slochteren en een deel van Schildwolde er betrekkelijk goed voorstaan. Ondanks dat waren er in Slochteren op dat moment zo'n 64 woeste akkers, waarvan in het geheel niet betaald werd. Ook onder Kolham werden woeste akkers vermeld. De wateroverlast in de tweede helft van de 16de eeuw moet daar de situatie aanmerkelijk verslechterd hebben. Omdat het gebied direct ten zuiden van het Damsterdiep ook in 1555 er al tamelijk slecht voorstaat, kan aangenomen worden dat dit deel van Duurswold te kampen gehad heeft met meer structurele problemen in de waterhuishouding. De overstromingen vanaf 1570

Figuur 4: Verdeling naar kwaliteit van het cultuurareaal, 1600

Figuur 5: Verdeling naar kwaliteit van het cultuurareaal, 1555

hebben deze dan verder versterkt. Ook het zuidelijkste deel van het Westerkwartier met zijn laaggelegen zeer arme zandgrond op de grens van het veen dan wel klei-op-veen staat er relatief slecht voor.

Besluit

Vergelijking van de oppervlakteberekeningen en de kwaliteitsverschillen wijst voor delen van Duurswold en het Westerkwartier eenzelfde negatieve tendens uit: de algehele waterhuishouding en de beheersing van het grondwaterpeil hebben hier op de grens van klei en veen of klei en zand grote problemen gegeven. Pas sedert de 17de eeuw zijn er in het kader van de dan zich snel uitbreidende provinciale waterstaatzorg pogingen in het werk gesteld iets aan dit euvel te doen. Desalniettemin zijn er ook tegenwoordig nog in het overgangsgebied van klei naar veen in het Westerkwartier stukken grond die door hun ligging in ongunstige perioden onder water komen te staan (De Smet 1965: 19).

Overduidelijk blijkt uit vergelijking van de bodemkaart en de beide 16de eeuwse kwaliteitskaartjes dat de relatief jonge inpolderingen met zware jonge zeelei in noordoostelijk Fivelgo en in de voormalige

westelijke Hunzeboezem kwalitatief zeer hoog aangeslagen stonden in de 16de eeuw. Ook heden ten dage worden deze gronden (tezamen met die van de ingedijkte kwelders langs de noordkust) beschouwd als kwalitatief hoogwaardig en als zeer veelzijdig geschikte bouwgraslandgrond (De Smet 1965: bijl. 4).

Door de koppeling van oppervlakte aan relatieve kwaliteit heb ik geprobeerd een genuanceerd beeld te geven van landaanwinst en landverlies in Groningen. Een essentieel onderscheid daarbij was dat er zowel sprake kon zijn van landaanwinst ten gevolge van bedijking en inpoldering, maar ook landaanwinst door kwaliteitsverbetering. Zo ook was er sprake van landverlies als gevolg van afslag door stormrampen, maar ook van kwaliteitsvermindering door slechte ontwatering. De fiscus had met die ontwikkelingen rekening te houden. De achtergronden van met name de geconstateerde kwaliteitswijzigingen verdienen nader onderzoek. Het aspect van de waterstaatzorg mag daarbij evenmin als dat van de agrarische bedrijfsvoering (gekoppeld aan de conjuncturele ontwikkelingen op middellange en lange termijn) buiten beschouwing blijven.

Noten

- ¹ Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Ambtenaren centrale regering c. 1500-1550 inv. nr. 925, fol. 23-27 (hierin ontbreken de zgn. corpusgoederen van kloosters; Gorecht en Wold-Oldambt werden niet opgenomen).
- ²
 - a. Gemeentearchief Groningen (GAG), Hs. in fol. 173, fol. 43-47 (laat-16de-eeuws afschrift);
 - b. Rijksarchief Groningen (RAG), Archief Staten inv. nr. 706 (afschrift uit 1648 naar a. met aanvullingen tot 1643);
 - c. Universiteitsbibliotheek Groningen (UBG), Hs. 256, fol. 220-233v (afschrift uit 1598, licht afwijkend van a.);
 - d. RAG, Huisarchief Farmsum inv. nr. 917, fol. 8-17 (afschrift uit 1596);
 - e. RAG, Hs. in 4° nr. 133 (afschrift uit 1584);
 - f. RAG, Archief Clant van Hanckema inv. nr. 201*, fol. 149-154 (laat-16de-eeuws afschrift naar a.?).
 - g. RAG, Collectie Keiser inv. nr. 6 (17de-eeuws uittreksel);
 - h. RAG, Archief Julsingha (oude signatuur: Hs. in 4° nr. 82) werd niet aangetroffen.
- ³
 - a. RAG, Archief Staten inv. nr. 707 (met revisie van 1612, afschrift uit c. 1615);
 - b. RAG, Huisarchief Farmsum inv. nr. 611 (2 exemplaren bijeengebonden).
- ⁴ RAG, Archief Staten inv. nr. 2133-2136.
- ⁵ Gewoonlijk ongedateerde exemplaren van dit soort overzichten met aantallen roeden, voeten en duimen per juk of gras naar gelang elk dorp bevinden zich in tal van verzamelhandschriften, o.m. in:
 - a. GAG, Hs. in 4° nr. 21, pp. 1-11;
 - b/c. RAG, Huisarchief Farmsum inv. nr. 611 en 917, fol. 18-18*;
 - d. RAG, Archief Staten inv. nr. 706;
 - e. UBG, Hs. P.E.J.P. 44, fol. 1-10v.
- ⁶ De opgave van 196,5 juk voor Obergum in het register van 1520 is hoogstwaarschijnlijk onjuist; een toename van liefst 42% tussen 1520 en 1555 (zie kaart 1) is voor zo'n in het binnenland gelegen dorpsgebied onverklaarbaar.
- ⁷ De aanslagen in 1555 staan genoteerd in verschillende muntsoorten en zijn door mij herleid tot Groninger stuivers van 30 in de Emder gulden. 1 Brabantse stuiver = 1 1/3 Groninger stuiver, 1 Vlaamse = 5/6 en 1 witsuiver = 1 1/6 Groninger stuiver. 1 Carolusgulden is zoals elders 20 Brabantse stuiver.

Literatuur

- Bevolking en oppervlakte der gemeenten van Nederland op 1 januari 1924. C.B.S., 's-Gravenhage.
- BOELEN, W.B. (1860), De geestelijke goederen in de provincie Groningen. Groningen.
- DIJK, E. van (1976), De waterstaat. Van 16e eeuw tot 1848. Formsma, W.J. (ed.), Historie van Groningen. Stad en Land. Groningen, pp. 613-634.
- FEITH, H.O. (1837), Het Groninger bekleemrecht, II. Groningen.
- FEITH, H.O. (1840), Over de karspellasten van Grijskerk. Groningen.
- FORMSMA, W.J. (1938), De Ommelander strijd voor zelfstandigheid in de 16e eeuw (1536-1599). Assen.
- GOTTSCHALK, M.K.E. (1975, 1977), Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland, II-III. Assen.
- HARTEN, J.D.H. (1980), Het landschap in beweging. Algemene Geschiedenis der Nederlanden, V. Haarlem, pp. 38-77.
- HARTGERINK-KOOMANS, M. (1936), Verscheidenheid van oude landmaten in de provincie Groningen. Groningsche Volksalmanak, pp. 167-171.
- KEUNING, H.J. (1974), De regio Groningen. De geografisch-economische geschiedenis van een regionale centrum-stad en haar ommeland. Groningen.
- KOOPER, J. (1939), Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen. Groningen/Batavia.
- MATTHEY, I.B.M. (1975), Op fiscaal compas. Een bijdrage tot de economische geschiedenis van het gewest Groningen in de 17e en 18e eeuw, met toespitsing op de dorpen in de huidige gemeente Stedum. Matthey, I.B.M. (ed.), Westeremden. Het verleden van een Gronings terp. Groningen, pp. 195-360.
- MEIHUIZEN, L.S. (1976), De nieuwe tijd. Sociaal-economische geschiedenis van Groningerland. Formsma, W.J. (ed.), Historie van Groningen. Stad en Land. Groningen, pp. 293-330.
- ROELFSEMA, E.H.-(1928), De klooster- en proosdijgoederen in de provincie Groningen. Groningen.
- SIEMENS, B.W. (1962), Historische atlas van de provincie Groningen. Groningen.
- SMET, L.A.H. de (1965), De bodem van Groningen. Toelichting bij blad I van de bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000. Wageningen.
- VERHOEFF, J.M. (1983), De oude Nederlandse maten en gewichten. Amsterdam.
- VRIES, J. de (1974), Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700. New Haven/London.
- WINTER, P.J. van (1951), De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems, I. 's-Gravenhage.
- ZEVENBOOM, K.M.C. (1964), Theorie over de ontwikkeling van de Nederlandse voet- en ellematen. Amsterdam.